

Bemutatkozik a Magyar–Francia Társadalom- tudományi Központ

Interjú Sonkoly Gáborral

Az „Atelier” Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ 2000-ben jött létre. A Központ mellett működő „Atelier” Magyar–Francia Posztgraduális Műhely ugyanakkor már 1989 óta működik. Arról kérdezzük Sonkoly Gábort, a Központ igazgatóját, hogy miért volt szükség ennek az új központnak a létrehozására.

Mára az „Atelier” név a magyar társadalomtudományos és történetírói közvélemény számára ismertté vált. Ez egyrészt az itt folyó magyar és francia nyelvű előadás-sorozatoknak, másrészt az itt doktoráló fiatal kutatók eredményeinek köszönhető. Az elmúlt egy évtized alatt felnőtt egy új nemzedék, melynek tagjai természetesnek veszik munkájukban az *Annales* iskola társadalomtudományos igényességét, problémaközpontú megközelítését. Ezek a fiatal kutatók kiterjedt hazai és külföldi – főleg természetesen franciaországi – hálózattal rendelkeznek, több nemzetközi kutatásban vesznek részt. Ha úgy tetszik a Központ létrejöttéhez ennek az új generációnak a megszerveződése vezetett. A doktoranduszokból fiatal kutatók lettek, akik igényelték egy új koordináló intézmény létrejöttét, mely a közös kutatások számára – az „Atelier”-ben megszokott módszertani igényességet megőrizve – fórumot biztosít és egyben elősegíti a kutatók és az információ mobilitását.

– Kérjük beszéljen a Központ céljairól!

A Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ az interdiszciplináris kutatások elkötelezett támogatója, legfőbb célja a magyar társadalomtudomány meglévő centrumainak integrálása, az egyes tudományágak és területek közötti párbeszéd előmozdítása.

A Központ oktatási és kutatásszervezési tevékenységet folytat. Legfontosabb feladatának a *posztdoktori képzés* hazai kialakítását tekinti, szorosan kapcsolódva a doktori iskola működéséhez. A pályájuk elején járó társadalomtudományi szakembereknek továbbképzési lehetőséget nyújt, előadások, konferenciák, közös kutatási tevékenység megszervezésével.

Emellett *kutatási hálózatot* kívánunk létrehozni, amely magában foglalja a Magyarországon működő frankofón irányultságú kutatási és felsőoktatási műhelyeket, elősegíti az információáramlást és a kutatók cseréjét, összehangolja ezek működését. Megszervezi francia kutatók előadás-sorozatait és hosszabb magyarországi tartózkodását, minél több kutatóhelyre történő utaztatásukat, ezzel segítve a kutatás nemzetközi normáinak elsajátítását. A rendelkezésre álló anyagi eszközökkel közös kutatási terveket dolgozunk ki kutatók és posztgraduális képzésben részesülő doktoranduszok számára, és vállaljuk ezek megvalósítását. Központunk a tudományos kutatás aktuális irányzataihoz kapcsolódó interdiszciplináris témák megvitatása, közös művelése, valamint a hazai és nemzetközi tapasztalatok cseréjére és ezek továbbgondolására is egyedülálló lehetőséget biztosít.

Fontos feladatnak tekintjük a Központban folyó, illetve ahhoz kapcsolódó kutatások megjelentetését és terjesztését. Kutatási eredményeinket a L'Harmattan Kiadó budapesti és párizsi központjainál fogjuk megjelentetni magyar, illetve francia nyelven. Munkáinkat három műfajba lehet sorolni: monográfiák, tematikus tanulmánykötetek és egyetemi szöveggyűjtemények. A monográfiák közé a frissen megvédett doktori disszertációk átdolgozott változatai tartoznak. Az ELTE és a párizsi École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) doktori programjában egyaránt résztvevő doktoranduszok munkáit mindkét nyelven meg kívánjuk jelentetni. A tematikus tanulmánykötetek az Atelier-ben elhangzott francia, nagyrészt az EHESS-en tanító neves kutatók előadásainak válogatásai, illetve a közösen szervezett konferenciák anyagát tartalmazzák. Az olvasókönyvek a történelem és a társadalomtudományok olyan francia nyelvű alapvető fontosságú szövegeit foglalják magukban, melyek eddig nem jelentek meg magyarul. Idén öt - három magyar és két francia nyelvű - kötet megjelentetését tervezzük.

– *Felmerül a kérdés, hogy ez a széles körű tevékenységi kör hogyan illeszkedik az egyetemi struktúrába?*

A Központ egyik alapítója az Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara, ahol a Központ tanszéknek minősül a Történettudományi Intézetben belül. Kinevezett vezetője Granasztói György. A Központ tehát fizikailag és intézményesen is jelen van az Egyetemen. A Központ iránt érdeklődő hallgatók így könnyen juthatnak a szükséges információkhoz mind a francia társadalomtudományokra, mind a konkrét programokra, ösztöndíj-lehetőségekre vonatkozóan.

– *Említette, hogy a Központ egyik alapítója az ELTE BTK. Mely intézmények szerepelnek még az alapítók között?*

A Központot három magyar és két francia intézmény hozta létre. Magyar részről az ELTE mellett az Oktatásügyi Minisztérium és a Magyar Tudományos Akadémia az alapító, francia részről pedig a budapesti Francia Intézet, mely a francia Külügyminisztérium támogatását közvetíti, illetve a már említett párizsi EHESS. Az ELTE helyet és infrastrukturális keretet biztosít. Az OM és a francia Külügyminisztérium anyagilag támogatja a Központ működését. Az MTA és az EHESS a francia előadók mobilitását, illetve részben a Központ működést támogatják.

Természetesen meg kell említeni azoknak a személyeknek a nevét, akik - ezen intézmények képviselőjeként - szellemi atyjai Központunknak. Itt mindenekelőtt Jacques Revelre és Rose-Marie Lagrave-ra gondolok. Az EHESS jelenlegi elnöke és az EHESS Közép-Európa felelőse több, mint egy évtizede rendszeresen, évente több alkalommal látogat el Budapestre és a többi közép-európai fővárosba, hogy segítse az ott folyó frankofón társadalomtudományi oktatást és kutatást. Granasztói György a Központ létrehozására tett kezdeményzését ők karolták fel, és hármuk munkájának köszönhetően sikerült létrehozni a Központot.

– *Miért tartja fontosnak, hogy a francia társadalomtudomány jelen legyen a hazai oktatásban és kutatásban?*

A francia társadalomtudományok természetesen régóta hatnak a magyarországi kutatásokra. A francia és magyar történészek közötti kapcsolat például az 1989–90-es változások előtt is elég intenzív volt, s részben ennek köszönhető, hogy a két világháború között megindult társadalomtörténeti kutatások folytatódtak, a párbeszéd fennmaradt.

Az Écoles des Hautes Études en Sciences Sociales, amely tulajdonképpen a világhírű folyóirat nyomán *Annales iskola* néven emlegetett szellemi műhely tudományos és felsőoktatási intézete, a történészek, antropológusok, filozófusok, néprajzosok, nyelvészek, szociológusok számára egyaránt a legfontosabb nyugati mintaadó intézmények között foglal helyet, a háborút követően nemcsak Franciaországban, hanem Nyugat- és Közép-Európa más államaiban, valamint az amerikai kontinens mindkét felén jelentős hatást fejtett ki.

Az EHESS vitathatatlanul a társadalomtudományos diskurzusok egyik mérvadója lett, s ezt a szerepét a francia nyelvnek az angollal szembeni visszaszorulása sem szüntette meg. Sőt, az angol társadalomtörténeti kutatások a hatvanas-hetvenes években bekövetkezett fellendülését épp az *Annales iskola* hatásával magyarázhatjuk.

Igaz, hogy az elmúlt tíz évben – más országokhoz hasonlóan – nálunk is a társadalomtudományos értelmiség angolszász orientáltsága erősödött meg, ám ez nem jelenti azt, hogy más fontos szellemi központokra már nem kellene figyelmet fordítanunk. Az európai integrációval felértékelődik a többnyelvűség, ami a különböző tudományos diskurzusokban való jártasságra is vonatkozik. A francia társadalomtudományok megkonstruáltságát, módszertani kidolgozottságát, interdiszciplináris érzékenységét, fogalmi igényességét véleményem szerint továbbra sem nélkülözhetik a társadalomtudomány magyar képviselői, hiszen számos angolszász, német vagy olasz kutatás is ezekre alapoz.

– Ön mióta vesz részt az *Atelier munkájában*?

Már az 1989-es évnyitón is jelen voltam, de az érdemi munka számomra 1992-ben indult, amikor itt kezdtem el – akkor még TMB-s – doktori tanulmányaimat. 1993-tól pedig az *Atelier* első párizsi évfolyamának tagjaként – Czoch Gáborral, Csepeli Rékával és Markalf Katalinnal – DEA¹ tanulmányokba kezdtem, melyet 1994-től francia doktori tanulmányok követtek. A doktori tézisemet Magyarországon 1998-ban, Párizsban pedig 2000-ben védtem meg, és remélhetőleg az Erdély újkori városairól szóló tanulmány idén magyar és francia nyelven egyaránt meg fog jelenni. Tudományos vezetőm Granasztói György és Bernard Lepetit volt. Lepetit váratlan halálát követően Daniel Nordman irányította munkámat.

– Mivel magyarázza az *Atelier* megtartó erejét?

Amikor egyetemi tanulmányaimat folytattam a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján, igen sok ösztöndíj-lehetőség állt a rendelkezésünkre. A Nyugat érdeklődéssel és anyagi támogatással fordult a Falon túlról érkező fiatal értelmiségiek felé. Tapasztaltam szerint az elmúlt két-három évben ezek a lehetőségek jelentősen beszűkültek, hiszen Magyarország egyre inkább a fejlett(ebb) országok kategóriájába soroltatik, melynek nincs már szüksége anyagi támogatásra. Mi természetesen tudjuk, hogy ez nem ilyen egyszerű, de mind a már létező kapcsolatok fenntartása, mind újak létrehozása gyakran ütközik finansziális akadályokba. Az *Atelier* jó tíz éves múltjával a folytonosságot képviseli ebben a változásokkal teli helyzetben.

¹ DEA = Diplôme d'Études Approfondies, az angolszász MA-nek megfelelő tudományos fokozat, mely a doktori tanulmányokat előzi meg. Az egy vagy két éves képzés során egy mintegy száz oldalas dolgozatban kell összefoglalni a doktori témájára vonatkozó szakirodalmat, indokolni a választott metodikát és körvonalazni a hipotézist.

Legjobb diákjaink továbbra is doktori ösztöndíjjal tanulhatnak a legjobb francia társadalomtudományi iskolában. Felkészülésüket pedig nemcsak az igen magas színvonalú és ingyenes nyelvoktatás, hanem a rendszeres francia nyelvű előadások is segítik. Nem szabad elfelejteni, hogy a kéthetente érkező francia előadók a nyugati tudomány élvonalát képviselik. Így hallgatóink, barátaink, munkatársaink rendszeresen, első kézből értesülnek a nyugati tudományosság legfrissebb eredményeiről és, ami talán még ennél is fontosabb, az eredményekhez vezető intellektuális útról.

Az Atelier – nevéhez híven – műhelyként működik, ahol a hallgató minden lehetőséget megkap ahhoz, hogy igényes dolgozatot készítsen el tanulmányai végeztével. A műhelyünkben a kezdetektől fogva a baráti hangulat a meghatározó, mely lehetőséget teremt az őszinte vitára. A tutoriális viszony pedig állandó személyes kapcsolatot biztosít a diákok és az oktatók között. Itt kell ismét megemlítenem Granasztói György nevét, akitől e kezdeményezés ered, s aki odaadásának és személyiségének köszönhetően megvalósította, és kellemes kutatóhellyé tette az Atelier-t.

Az Atelier titka szerintem tehát a jól működő oktatási rendszer, a biztos francia támogatás, az intellektuális igényesség, a baráti hangulat, a személyes törődés és az a rugalmasság, mellyel bármely történeti-társadalomtudományos kutatási témát integrálni tud, ha az adott diák hajlandó annak igényes, problémaközpontú megfogalmazására. – *Végezetül arra kérnénk, hogy beszéljen a Központ idej programjairól és terveiről!*

A 2001-es tavaszi félévben hat francia előadót fogadtunk, akik az emlékezet történeti-társadalomtudományos értelmezéséről tartottak érdekes előadásokat. Az előadásokra hétfőnként került sor a Múzeum körüti Főépületben. A meghívott neves előadók – idén Vincent Duclert, Maurice Garden, Joseph Goy, Yves Hersant, Marie-Claire Lavabre, Jacques Revel, Nathan Wachtel – délelőtt egy szemináriumot, délután pedig nagyobb közönség számára – szinkrontolmácsolással kísért – előadást tartottak. 2002 őszén a *Konfliktusok, tárgyalások, szabályozások* témaköréhez tartozó előadásokat fognak francia vendégprofesszoraink tartani.

Igen fontosnak tartjuk, hogy a francia előadásokat ne csak budapesti diákok és kutatók hallgathassák. Ezért – előzetes egyeztetés után – vidéki hallgatók és tanárok számára biztosítjuk az utazási költséget, illetve tárgyalásokat folytatunk debreceni, pécsi és szege-di kollégáinkkal a francia vendégek helyi előadásainak megszervezéséről. Ezzel kapcsolatban minden kezdeményezéssel szemben nyitottak vagyunk.

Az idén két olyan kutatást mélyítünk el, melyek már évek óta folynak magyar és francia kutatók részvételével. Az első *a tér reprezentációjának* politikai használatát vizsgálja, a második pedig a *kulturális örökség* fogalmát elemzi a tudományos és politikai diskurzusokban. Emellett egy új kutatás is indul, mely a társadalomtudományok hazai helyzetében az elmúlt évtizedben bekövetkezett intézményi változásokat kívánja feltérképezni, illetve értelmezni.

A térrel kapcsolatos kutatás öt éve indult el a Collegium Budapest közreműködésével. Tavaly sikeres konferenciát tartottunk a párizsi Magyar Intézetben. Idén novemberben pedig a szintén párizsi Maison des Sciences de l'Homme-ban kerül sor az újabb magyar-francia konferenciára. A konferencia három szekcióját – középkor, újkor, ant-

ropológia - olyan neves szakemberekkel szervezzük, mint Dominique Iogna-Prat, Klaniczay Gábor, Daniel Nordman, Zempléni András és Albert Réka.

A Központban folyó kutatásokról szóló viták másik fóruma a *Történelem és társadalomtudományok* elnevezésű kerekasztal-sorozat, melyet 1998 óta szervez Szekeres András. E konferenciák célja a történelem, a filozófia és a társadalomtudományok közötti hazai párbeszéd előmozdítása. Tematikáját úgy alakítottuk ki, hogy a francia *Annales* iskola történelemszemléletében a kilencvenes évektől zajló fordulatot közvetítse Magyarországon. Az előadásokra elsősorban doktoranduszokat kérünk fel, akik az adott terület avatott ismerői. Az előadásokat korreferensek hozzászólásai és vita kíséri. A korábbi konferenciák anyaga hamarosan kötet formájában is meg fog jelenni. A korábbiakban három téma került megvitatásra: Foucault és a történészek viszonya (Takács Ádám), a történelem és az emlékezet kutatása (Apor Péter, K. Horváth Zsolt), és Koselleck hozzájárulása a társadalomtudományok alakulásához (Trencsényi Balázs). 2001 tavaszán a konferenciát az „esemény” fogalmának illetve történettudományi értelmezésének szenteljük. Előadónk Sohajda Ferenc (doktorandusz, ELTE - EHESS) lesz.

Már említettem, hogy idén több kiadványt tervezünk megjelentetni. A magyar nyelvű köteteket - *Tér és történelem, Történelem és társadalomtudományok, A francia történetírás története, 2. kötet: Az Annales iskola* - szerkesztését Benda Gyula, illetve Szekeres András végzi, a francia nyelvű tanulmánykötetet - *Pratiques et représentations de l'espace en Europe, XVIe-XIXe siècles, Études comparées France/Hongrie* - pedig én szerkesztem.

A Központ programjairól minden érdeklődőt szívesen tájékoztatunk. A legfrissebb információk internetes honlapunkon érhetők el, melynek címe www.atelier-centre.hu.

Juliane Brandt

A politika mint vallás?

Beszámoló „A vallás nacionalizálása, a nemzet szakralizációja a 19. és a 20. században Középkelet-, Délközép- és Kelet-Európában” című lipcsei konferenciáról. (2000. november 30. – december 2. Geisteswissenschaftliches Zentrum Geschichte und Kultur Ostmitteleuropas /GWZO/, Leipzig)

Értelemadó rendszerként és mint hivatkozási alap vajon felváltotta-e a vallást a nacionalizmus, a késő 19. – kora 20. század domináns politikai ideológiája? Vajon valóban „politikai vallások” foglalnék el fokozatosan az általános szekularizációs folyamatnak kiszolgáltatott hagyományos vallás helyét? Ezek a kérdések így talán túlságosan leegyszerűsítettnek tűnnek. Mégis, milyen viszony létezett a vallás és a nacionalizmus között? A szervezők e kérdéseknek kívántak utánajárni a témafelvetésben kissé nehézkesen körvonalazódó régió vonatkozásában. (Ez a földrajzi meghatározás feltételezhetően tekintettel igyekezett lenni mind az 1996-ban alakult lipcsei központ illetékességi területére, mind pedig a német egyetemek regionális vonatkozású történeti kutatásainak felosztására.) Abból a megállapításból kiindulva, hogy a 19. századi nemzeti ideológiák mind Nyugat-, mind Kelet-Európában sok tekintetben vallási jelentés-rendszerekhez kötődtek, függetlenül attól, hogy az adott kontextusba konkuráló viszonyulásként kerültek vagy inkább szimbiotikusként jellemezhető kapcsolat jött létre közöttük; a rendezvény a vallás és a nacionalizmus funkcionális összefüggését, valamint a nemzeti eszmék vallási szemantikájának kérdését kívánta Kelet-Európa országainak tekintetében körüljárni.

A szervezők képviseletében, Martin Schulze-Wessel (Halle) bevezetője és Heinz-Gerhard Haupt (Bielefeld) áttekintő *Vallás és nemzet összefüggései nyugat-európai szemszögből* című előadása után a következő szekciókban folyt a tanácskozás: I. Vallás és nemzeti mozgalom, II. A nemzet szakralizálása a vallási-politikai kultuszban tekintettel 1.) a nemzeti szentekre, 2.) az ünnepkultúrára, 3.) a háborús és halottkultuszra, III./1.) Vallás a kultúraelméletekben és III./2.) vallás az etnikai-felekezeti konfliktusokban.

M. Schulze-Wessel bevezetőjében az ezirányú kutatások állását vázolta. A kutatások korai hullámát – közvetlenül a háború utáni időszaktól a '60-as évekig – sokkal inkább a kutatók közvetlen felekezeti érdeklődése jellemezte, míg a modernizációelméleti, s később a vallást messzemenően stabilizáló faktorként vagy az elmaradottság indikátorként tematizáló modellek meggyengülése után jelenleg a történeti valláskutatásban egy új hullám figyelhető meg. (A résztvevők megoszlása – akik nagyjából disszertációjuk és habilitációjuk eredményeit mutatták be – ezt szintén alátámasztja.)

H.-G. Haupt a nyugat-európai nacionalizmus- és valláskutatás helyzetét ismertette, melyet szintén számtalan nyitott kérdés jellemez, a nacionalizmuskutatásnak az elmúlt húsz évben bekövetkezett átalakulásából indult ki. Anderson és Gellner művei a nemzetről mint 'imagined community'-ről, illetve nemzetről és modernitásról e kutatások tekintetében fordulópontot jelentenek. A korábbi nacionalizmuskutatásban a vallás

csak akkor kapott figyelmet, ha valamely nemzeti mozgalomban meghatározó volt. Az ennek ellentmondó jelenségeket, lokális fejlődési tendenciákat, ahol a vallási irányzatok a centralizált nemzetállammal szegültek szembe, elhanyagolták. Mégis, a régebbi nacionalizmuskutatásból úgy módszertanilag, mint az egyes általa megfogalmazott problémákat tekintve új kutatási kérdésvetések vezethetők le, az akkor felmerült kérdések közül pedig messze nem mind nyert kielégítő magyarázatot. Az újabb nacionalizmuskutatásban, ahol nemzet alatt elsősorban elképzelt rendet [gedachte Ordnung] értenek, a vallás a kutató érdeklődésében új jelentőségre tesz szert. Ebben a koncepcióban a nacionalizmus folyvást kölcsönhatásban van a társadalomban működő többi identitáselemmel. Következésképpen a 'nemzeti' tényező helyét egy különböző elemekből álló konglomerátumban kell vizsgálnunk, csakúgy mint azt, hogy mely esetben válik végső értéké [Letztwert – Langewiesche terminusa] a nacionalizmus. Haupt e koncepció lehetséges veszélyeként említette a nacionalizmus és az államalkotás összekeverését, miként azt a koncepciót is, amely a nemzet és vallás viszonyában a nacionalizmust vesztéstörténetként [Verlustgeschichte] interpretálja, ahol a vallás térvesztése nacionalizmussal kompenzálódik. Lehmann Sedan-nappal¹ kapcsolatos vizsgálata ellenben azt illusztrálta, hogy a német pietizmus a nemzet egységét, annak keresztény szellemű megújulásában előfeltételnek tartotta. Haupt zárszavában szorgalmazta, hogy a történeti kutatás során váljanak hangsúlyosabbá az antropológia felvetései. A papoknak és lelkészeknek az egyes nemzeti mozgalmakban játszott, a régebbi nacionalizmuskutatás által már világossá tett szerepét is érdemes lenne tovább vizsgálni. Megfontolandó kutatási szempont továbbá a vallásnak a nemzetállami modernizáció során megnövekvő jelentősége, de kutatási terepként jelenhetnek meg az egyház és a modernizáció közötti konfliktusok, csakúgy mint a felekezetek ellenállási potenciálja a nemzetállamiság eszméjével szemben. Az ezt követő vita, többek között Georg Elwertre is hivatkozva, utalt a vallás és a nacionalizmus dimenziói által jellemzett identitáskonceptciónak az „osztállyal” kibővíthető háromszögmodelljére. A vita során rákérdeztek az egyes nemzeti koncepciók számára nyújtott, a vallási rendszerekből adódó strukturális előfeltevések pontosabb vizsgálatára, és az az igény is megfogalmazódott, hogy a szimbólumot és ennek tényleges tartalmi és emocionális mozgósító erejét megkülönböztetve, a szimbolikus rendszerek hatását is behatóbban vizsgálják.

1. John-Paul Himka (Alberta) és Veronika Wendland (GWZO Lipcse) előadásai azt mutatták be, hogyan vezethettek a politikai ellenfelek közötti különbségek, melyek ellenében a nemzeti mozgalmak felléptek, a vallási eszmejavak eltérő helyi értékéhez, illetve az egyházi tisztségviselők eltérő szerepéhez mind a mozgalmak élharcosainak soraiban, mind az általuk mobilizálható rétegekben és magán a nemzeti mozgalmon belül. Himka szerint az orosz birodalom ukrán vidékein a nemzeti mozgalom leginkább a vallástól való elidegenedésével jellemezhető. Az ortodox cári birodalmon belül a mozgalom résztvevői számára a vallás nem képezett lehetséges elhatárolódási tényezőt vagy tartalék erőforrást. A Wendland által elemzett habsburg-galíciai nyugat-ukrán nemzeti mozgalomban, mely a helyi lengyel katolikus vezető réteg ellen lépett fel, egészen az 1880-as évekig a lelkészek, ill a lelkészfiak voltak a mozgalom legaktívabb továbbvivői.

¹ A francia Sedan városánál vívott csata az 1870-es francia–porosz háború fordulópontját jelentette. Emlékét a Német Császárságban minden évben megünnepelték.

Hans-Christian Maner (GWZO, Lipcse) Inochentie Micu-Klein, ill. Andrei Şaguna példáján elemezte, miként alakultak ki az erdélyi románok nemzeti koncepciói az ortodox és a görög katolikus egyházban a 18. és 19. században. A 18. században az ortodox egyház semmibevétele, majd szerb dominanciája miatt a Bécs nyomására létrejött görög katolikus egyház nyújtott lehetőséget a román érdekek Habsburg birodalmon belüli önálló képviselőjére. Ha jelentősége felekezeti nemzetként [Konfessionsnation – Turczynszki fogalma] – tekintettel az erős ortodoxiára – el is halványult, mégis egy olyan, – természetesen még rendies jellegű – nemzeti koncepció fejlődését indította el, mely a Micu-Klein féle megfogalmazás szerint elsősorban a római tradíciót hangsúlyozta. A következő időszakban a két egyház közötti feszültséggel teli viszonyt az egyházi különbségek és az össznemzeti érdekek határozták meg. A 19. században püspöke, Şaguna vezetése alatt az ortodoxia meghatározó befolyást gyakorolt a jobbra modern, a román nemzetet úgy Erdélyen belül mint azon kívül a dákok örököseiként és eredendően ortodoxként megjelenítő nemzetkoncepcióra. Ez a koncepció a benne rejlő konfliktuspotenciál miatt – felekezeti szempontból is – a mai napig hat.

Alexander Maxwell (Wisconsin) a 19. századi szlovák nemzeti mozgalom példáján mindenképp azt a tézist vitatta, mely szerint a nacionalizmus a vallást idővel mind jelentőségében, mind pedig identitást konstituáló tényezőként felváltja. Az általa felvázolt komplex kép nem ellentmondásmentesen ugyan, de a következő fejlődési ívhez kapcsolható: Az evangélikus egyház vezetésében a magyarosítási törekvések 1840-től voltak megfigyelhetők, ugyanakkor a szlovák nemzeti mozgalom elsődlegesen lelkészekből és lelkészfiakból rekrutálódott és csak a századvégén találkozhatunk először világi aktivistákkal. Az értelmiségi rétegekben a vallásit domináns elvként a nemzetivel való azonosulás váltotta fel, ám a paraszti társadalmi miliőben a vallás maradt az uralkodó, sőt, a nemzeti érzésnek még a megléte sem bizonyítható.

Martin Walde (Sorbisches Institut – Bautzen) a szorb-katolikus környezet nemzetiesedési stratégiáinak fejlődését a *Der katholische Bote* (*Katolikus Hírnök*) folyóirat elemzése alapján mutatta be. A protestáns lelkészeknek a német értelmiségi rétegbe történő, tanuláson és házassági kapcsolatokon alapuló integrációja miatt a szorbok között épp a kisebbségben levő katolikusok jelentették a germanizálási törekvésekkel szemben rezisztens és a szorb nemzeti mozgalom számára egyre fontosabb miliőt. A katolicizmus és a szorbság a kultúrharca elülte után szimbiotikus kapcsolatba került, melyben a liberális állam és a német katolikus egyházi hierarchia igényeinek elutasítása összekapcsolódott egymással; másrészt ez a konstelláció hosszú ideig megakadályozta, hogy egy szekularizált nemzetkoncepció formálódhasson ki.

2.1. Stefan Laube (Wittenberg) előadása még egyszer felvillantotta a nemzeti mozgalmak és az államegyház, illetve az államilag támogatott többségi egyház között fennálló felekezeti különbözőség jelentőségét. Szent Stanislaus és Wojciech példáján demonstrálta, ahogy a katolikus szentkultusz ezen alakjait a felosztott Lengyelországban a lengyel nemzeti mozgalom – vallásában is elhatárolódva a protestáns németektől és az ortodox oroszoktól – a nemzeti szentek közé emelte. Az „emlékezeti közösség” [Erinnerungsgemeinschaft] modelljére való hivatkozás lehetővé teszi, hogy e jelenségben ne valami eleve másnak, mégpedig az eredendően vallásosnak az átértékelését lássuk, hanem e fejlődést az identitás képződésével párhuzamos és azzal konkuráló folyamatként fogjuk

fel. Vallás és nemzeti mozgalom viszonyában, – a nemzeti mozgalmak által tisztelt és kanonizált, illetve a szekuláris kultuszok központjába állított nemzeti szentek esetében is – bebizonyosodott, mennyire fontos az egyházi és a nemzeti mozgalom vonatkozási keretének kapcsolata, a megcélzott nemzeti közösségnek egy-egy adott egyházzal való azonossága. Ez egy olyan konstelláció, ami jelentős mértékben meghatározza a diskurzusok kibontakozási lehetőségeit, valamint a politikai cselekvés kereteit.

Martin Schulze-Wessel (Halle-Saale) előadásában az 1848–1928 közötti Husz János kultuszt elemezte. Két, egymást részben felváltó tendenciát mutatott be: a vallási hagyománykészlet felvételét a modern cseh nemzeti mozgalomba, illetve a századfordulón végül bevetté vált kultusz reszakralizációját, ahogy azt a cseh nemzeti egyház 1920 után elindította. Husz Jánossal egy, a katolikus egyház által eretnekként számon tartott „identifikációs figura” került a kultusz középpontjába. Noha a cseh nemzeti mozgalom is a katolikus egyházzal szemben formálódott, s Huszt egyben saját antiklerikarizmusának szimbólumává is tette, a kultusz megnyilvánulási formája sok esetben ‘kvázi-vallási’ volt. E körülmények hatással voltak az azelőtt szekulárisan ünnepelt kultusznak a nemzeti egyház szimbólumkészletébe való átvitelére: a nemzetkultusznak úgy a tradíciója, mint a struktúrája (melynek ellenfélre, s nem szentekre van szüksége) megakadályozta a vallási törekvéseket.

Benjamin Schenk (Berlin) az Alexander Nyevszkijről a 19. századi Oroszországban élő képek alapján három koncepció egymásmelletiségét mutatta be. E koncepciók a kollektív identitás három különböző felfogásával álltak kapcsolatban, melyek végérvényes összekapcsolása soha nem sikerült: (1) a szakrális közösségnek és a szentnek mint szerzetesnek a képével (2) Nyevszkijt a világbirodalom fejedelmeként ábrázoló képpel, valamint a modern nemzetével, s (3) Nyevszkijnek mint a katolikusok és a mongolok ellen harcoló háborús hős képével.

2.2. Az ünnepek és a nyilvános szertartások olyan alkalmak, melyek kapcsán nem csupán az egyes nemzeti mozgalmak szimbólumkészlete figyelhető meg koncentrált formában, hanem működésük és meghatározott társadalmi és lokális csoportokkal való kapcsolatuk is. Legtöbbször, jelentős forrásproblémák mellett ugyan, de hatásuk is rekonstruálható.

Árpád v. Klimó (Berlin) azt mutatta be, hogy Magyarországon a katolikus egyház, a református egyháznak a nemzeti mozgalmakkal való növekvő azonosításával és az 1848/49-es forradalomra való – általa nemzeti kultusznak tekintett – emlékezéssel szemben, hogyan élesztette újjá Szent István középkori szentkultuszát, s kezdte mint nemzeti történelemkultuszt pártfogolni. Míg a Szent Istvánra koncentrált történelemkultusz tartósnak bizonyult – ezt az előadó számtalan, a két háború közötti és közvetlen a második világháború utáni időszakból származó példával szemléltette –, addig más célcsoport-orientált kultuszok bevezetésének kísérlete – például Szent Kapisztrán tisztelete a hadseregben – nem érte el a kívánt eredményt.

Az állam által szervezett emlékezés tényleges hatásának és a nemzetnek egy multietnikus államban történő ünnepélyes felmagasztalásának kérdése felől közelített Joachim v. Puttkamer (Freiburg) az 1867 és 1914 közötti magyarországi iskolai ünnepségekhez és a ‘nemzetinek’ ebben rejlő vallásos dimenziójához. A nemzeti vonatkozású iskolai ünnepségek száma az 1870–80-as évektől nőtt meg, majd a csúcspontot az 1896. évi

millenium után érte el. Szakrális metafizikától túlfűtve a nemzet közösségként [Gemeinschaft] jelenítődött meg, ahol a tagsághoz nyilvános hűségnyilatkozatot követték meg. Mind az igény mind pedig az ünneplés tekintetében strukturális hasonlóságok figyelhetők meg a vallási ünnepekkel. Az ünnepek ellaposodása – tekintettel azok nagy számára, mely által azok mind inkább a hétköznapiak részévé váltak – hasonlóképpen ment végbe, mint a sokszor értelmetlenül megélt vallási rituálék elsekélyesedése, miként arra a kortárs önéletrajzok is emlékeztetnek. Ez a jelenség inkább értékelhető a vallási és a nemzeti egybekapcsolódásaként, mint az egyes elméletek által deklarált leválsásként, ill. funkcióátvételként.

Bojan Alexov (CEU, Budapest) a belgrádi Szent Száva templom befejezetlenül maradt építkezésének példáját elemezve hívta fel a figyelmet arra, hogy a történelemre és a társadalomra vonatkozó koncepciók mellett az építkezés terveibe a legendaképzés is beleszólt. Egy hosszú tervezési szakaszt követően, melyben modern és tradicionális tervek konkuráltak egymással, végül egy, a szerb-ortodox birodalmi hagyományban a Hagia Sophiát idéző terv került elfogadásra. E tervet, miután a művészileg modern a szocializmussal együtt hiteltelenné vált (a szocialista korszakban az építkezés maradványait emlékműnek nyilvánították), újra felelevenítették, de az építkezés befejezetlensége a modern legendaképzésben immár a szerbség örökkévalóságának ígéretét szimbolizálja.

Harald Binder (Bécs) a 19. századi Krakkó példáján a nemzeti ünnepi nyilvánosságban megjelenő szakrális elemeket vizsgálta,² különös tekintettel az ünnepek során előtérbe kerülő szakrális, illetve szekuláris formákra és jelentésekre. Előadásában arra mutatott rá, hogy a nemzeti ünnepek jellegének változása nem egy lineáris szakralizálódási vagy szekularizálódási folyamatot tükröz; az egyház szereplését és az általa szimbolikusan felfogott nemzeti nyilvánosságban vagy nemzetállami keretben óhajtott szerepét sokkal inkább a mindenkorai összpolitikai és osztársadalmi konstelláció határozta meg.

2.3. A háborúk a nacionalista és vallási eredetű értelemadási kísérletek és világmagyarázatok érzékeny tesztjei. A háború ezeket éppúgy megkérdőjelezi, mint ahogy megmutathatja a nemzet állítólagos egységének törékenységét is. Az áldozatokra való emlékezés ezzel szemben lehetőséget nyújt a nemzet 'szolidáris közösségként' [Solidargemeinschaft] történő re-konstrukciójára, mely folyamat, tartalmát tekintve vagy szimbolikus megjelenítésében, a vallási transzcendenciából is táplálkozhat. A magyar protestantizmusnak a 19. század végéig kifermálódott identitáskonceptiójában a protestantizmusnak mint tulajdonképpen kereszténységnek eredendően vallási elképzelése mellett olyan felfogások voltak jelen, melyek a protestantizmus és a magyar nemzet immanens kapcsolatáról szóltak, a protestantizmusnak a nemzet megtartásában és fejlődésében szerzett érdemeit, a nemzet és általában az emberiség általános haladásában játszott szerepét hangsúlyozták. E koncepcióban a nemzet hivatkozási alapként és mind az egyéni, mind pedig az egyházi élet a vallás tekintetében indokolt, ill. szükségesnek tartott keretfeltételeként jelent meg. Juliane Brandt (Lipcse) ezeknek az elképzeléseknek a fejlődését vizsgálta az első világháború idején. E koncepció teológiai és politikai nézeteiket tekintve liberális körökben, kiváltképpen a világi egyházi vezetésben túlélte a háborút. Az óluteránusok

2 Kitekintve 1861-re (az orosz területeken levert vallási-nemzeti jellegű tüntetések áldozatainak gyászolása), 1869-re (Nagy Kázmér Krakkóban történő sírbahelyezése), 1883-ra (Bécs felmentésének évfordulója) és 1898-ra (Adam Mickiewicz 100. születésnapja).

és neokálvinisták ugyanakkor a keresztény reményt és a lehetséges protestáns szerepet fokozatosan a túlvilági ígéret, illetve nemzet „világítélet”³ utáni vallási megújulásának értelmében fogalmazták meg. A nemzet maradt tehát az a magától értetődő vonatkozási keret, amire ez utóbbiak ’tervei’ is vonatkoztak.

Christoph Mick (Univ. Tübingen) az 1925-ben emelt Ismeretlen Katona Emlékműve alapján azt a lengyel kísérletet ismertette, hogy a világháború áldozataira való emlékezés révén miként kívánták elérni egy akkoriban sem etnikailag, sem felekezeti nem egységes nemzet egységesítését. A végül sorsolás útján kiválasztott lebergi ismeretlen katona származása a görögkatolikus ukránoknak a közös emlékezetből való kizárását jelentette, illetve ennek megfelelően az áldozataira emlékező nemzet erősen lengyel-katolikus meghatározását. Az Ismeretlen Katona Emlékműve – ugyanúgy, ahogy azt már a varsói és galíciai síremlékek percepciója is mutatta – a felekezet- és etnikumfeletti integrációs erő határait jelezte.

3.1. Dirk Uffermann (Erfurt) Krasióski „Przedlit”-jának példáján azt elemezte, hogy a ’vallási’ és a ’nemzeti’ összeillesztése történetileg valóban jelentkezhethet markáns formákban, pusztán emiatt azonban még nem válik magától értetődővé. A két szféra közötti konfliktus lehetősége még a nemzet és vallás egyfajta közeledésével és egymás kölcsönös támogatásával számoló valláspolitikai és történelemfilozófiai koncepciókba is átszűrődik. Krasióski fenti romantikus művében e váltakozó viszonyoknak egy pozitív és egy negatív modellje verseng egymással: a vallási és a nemzeti, illetve az állami egység és az erő szükségzerű kapcsolatának ábrázolása és egy, a krisztológiai kenota példára (Fil. 2, 7) támaszkodó érvelés, amelyben a lengyel nemzetnek a felosztó hatalmak által való állami szétszakítottsága a vallási vezetőszerp szükséges előfeltétele. A „Przedlit” historiozófiája a két modell között ingadozik, egészen egy világi-vallási konfliktus felidézéséig, mely megakadályozza Krasinski végső vízióját, ti. hogy a politika és a vallás a „feltámadt” Lengyelországban szellemi vezetőszerpben egyesüljön.

Vera Urban (Berlin) a katolicizmus mindenkori értelmezéséből kiindulva azt vizsgálta, hogy a 19. századi orosz kultúraelméletekben (P. A. Csadajev, F. I. Tjutcev, I. V. Kirjevskij, A. I. Danilevszkij, F. M. Dosztojevszkij) a Nyugat-Európával azonosított katolicizmusnak az orosz-ortodox vallástól való elhatárolásán keresztül hogyan változik az orosz nemzetről alkotott kép, és ez mennyiben válik azonossá az ortodoxiáról alkotott képpel. Ennek az azonosításnak a megítélése azonban eltérő lehetett, attól függően, hogy Oroszország és Európa összetett viszonyát – nyugatosok és szlavofilek – miként értékelték, ami Oroszország vagy fordítva, Nyugat-Európa pozitív, illetve negatív megítélését vonta maga után.

3.2. A konferencia lezáró blokkját a *A vallás az etnikai-felekezeti konfliktusokban* témakörhöz kapcsolódó fejtegetések képezték. Bevezetéképpen Thomas Bremer (Münster) vállalkozott az újkor felekezeti konfliktusainak teológiai szempontú rendszerező bemutatására. A saját igazságban való feltétlen hit, az áldozathozatal és a szenvedés kívánalma miatt épp a monoteista vallások konfliktusfelerősítő potenciálja különösen nagy, ami strukturális párhuzam a nemzet kvázitranszcendens közösségével [Gemeinschaft] és annak a tagjaival szembeni méltánytalan követelményeivel. Az egyházak csak a tény-

3 A korabeli források terminusa.

leges vallási pluralizmus elismerése után kerültek abba a helyzetbe, hogy konfliktuski-egyenlítően hassanak, anélkül, hogy egy (el)ismert igazságból indulnának ki. Ez a fejlődés - támogatva a nemzetközi téren akkoriban különösen aktív protestáns egyházak térítő mozgalomának befolyásától - az első világháború előtti időszakban világmissziós konferenciákba és egyházi békekonferenciákba torkollt, majd 1945 után végül az öko-menikus mozgalomig vezetett. E folyamatnál az a paradox fejlődés figyelhető meg, hogy az egyházak nemzeti beágyazottsága mindinkább fellazul, társadalmi befolyásuk egyre csökken.

A csatlakozó referátumok néhány konkrét konfliktussal, illetve konfliktusmezővel foglalkoztak: Grúziában a grúz ortodox egyház autokephaliája körüli harc kötőanyag-nak bizonyult a klérus és a nemzeti mozgalom kapcsolatában. A nemzet szakralizálódásának és a vallás nacionalizálódásának kérdésfelvetése a cári egyház- és gyarmatpolitika, a keletkezőben levő szekuláris nemzeti mozgalom és a klérus lassan változó politikai kötődése, valamint az agrártársadalomnak a 19. század vége óta végbe-ment változása szabta feltételek között bontakozott ki. Oliver Reisner (Humboldt Universität, Berlin) a nemzeti érzelmű értelmiség tagjainak a vallásról alkotott elgondolásait vizsgálta, valamint a klérus reakcióit a grúz nemzeti mozgalom koncepciójára, különös tekintettel a 20. század elejére. Az 1860-as években a grúz nemzeti mozgalom vezetői a modern grúz nemzetet a szülőföld, nyelv és hit mentén definiálták, - mint „felvilágosultak” - a vallást csak a harmadik helyre sorolták, s ezt is elsősorban kulturális jelentőségének köszönhetően. A klérus formálisan az orosz-ortodox egyházba integrálódott, így kevésbé vett részt a nemzeti mozgalomban. Az orosz nyilvánosság növekvő nacionalizmusával az ortodox egyház önképe mindinkább nagyorosz állam-egyházi formát öltött, mely az ortodox vallásosság nem szláv formáit egyre kevésbé tolerálta. A századfordulón ilyen előzmények után erősödött meg a kléruson belül is a nemzeti öntudat, az ideológiai kapocs épp a grúz autokephalia kérdése lett.

Ricarda Vulpius (F. Universität, Berlin) az első nap témáját újra felvetve, a vallás és a nemzeti orientáció összefüggését vizsgálta 1917-1921 között az ukrán egyházi mozgalomban. Kimutatta, hogy noha a vallás a kelet-ukrajnai nemzeti mozgalom önértelmezésére szinte semmiféle hatást sem gyakorolt - tekintettel az orosz-ortodox egyházhoz való tartozására, - a papság és az egyházi közéletben aktív laikusok körében ha periférikusan is, de régóta létezett az autokephaliára való törekvés. Ukrajnában a központi hatalmi struktúráknak az orosz forradalomban történt összeomlása után, ami az egyházi hierarchia működésére is kihatott, - a helyzet destabilizálásában érdekelt bolsevikok által bátorítva - egy olyan mozgalom formálódott, mely a vallás nemzetivé tételén munkálkodott, ami 1920-ban az autokephal ukrán ortodox egyház megalapításához vezetett. Ez az egyház azonban a nemzeti koncepción túl szélesebb programot képviselt, a mozgalom követői az ukrán nyelvű istentisztelet mellett a demokratikusan szerveződő, a papok és püspökök szabad választásán, s a laikusok részvételén alapuló egyházszervezet elve mellett is felléptek.

Norbert Spannenberger (GWZO Lipcse) előadásában azt fejtette ki, hogy az az új jelentés, amit Magyarországon a katolikus egyház Trianon után a politikai elit koncepciójában kapott a nemzeti identitás megalkotásában, aktiválta az egyházban meglévő konfliktuspotenciált. A trianoni szerződés után a nemzet és nemzetállam kérdése nagy

konjunktúrát élt meg, melyhez a területi veszteségek miatti agresszivitás társult. Az egyházon belül a nemzeti egység laikus aktivisták által felvázolt új koncepcióját a politikai katolicizmus és ennek sokféle laikus szervezete kollektív mobilizálássá formálta át. Újnak számított ellenben, hogy a „nemzeti egységet” a katolikus és a protestáns hagyomány szintéziseként interpretálták (Szekfű), melynek köszönhetően a felekezeti rivalizálás háttérbe szorult. Mégis pont a viszonylag heterogén összetételű katolikus egyházon belül vezetett ez az etnikai kisebbségekkel – elsősorban a németiséggel – szembeni konfliktusokhoz, hiszen az evangélikusok nyelvileg erre az időszakra már messzemenően asszimilálódtak, míg a református egyház joggal tartotta magát etnikailag homogénnek.

Klaus Buchenau a „Pravoslavje” (Ortodoxia) és „Svetosavlje” (Javaslat) koncepciók alapján értekezett univerzálisról és nemzetiről a szerb ortodoxiában. Ha a Pravoslavje (igazhitőség) a tágabb vallási, a szerbeket csak mint entitást magába foglaló kontextusra vonatkozik, akkor a Svetosavlje – a 20. század fogalmi alkotása – a nemzeti összefüggést állítja előtérbe. Buchenau a fogalom különböző használati módjait különböztette meg, mint pl. a szerb konzervatívok nyugatellenes és nacionalista, vagy az egykori szocialista Jugoszlávia partizánmítoszáinak és modernizmusának magyarázatait. A fogalom megjelenési formái és a teológiai illetve az általában vett társadalmi diskurzus messzemenő azonossága alapján azt a tézist állítja fel, mely szerint a Szerb Ortodox Egyház vezető teológiája a 90-es évek fordulóján csődöt mondott, mert képtelen volt az egyházi diskurzust az össztársadalmi nacionalizmustól távol tartani. Így annak lehetőségét is elszalasztották, hogy nemesítőleg hassanak a társadalomra.

Az egyes tematikus blokkok előadásait intenzív vita kísérte, az utolsó napon pedig egy beszélgetés zárta, ahol a résztvevők próbáltak mérleget vonni és további kutatási feladatokat megfogalmazni. Kivételesen eredményesnek bizonyult a szervezők felhívása, mely az egyes egyházak, vallások, illetve nemzeti mozgalmak állami-politikai működési feltételeinek és ezeknek az államegyházi konstellációkkal való viszonyának intenzívebb kutatására irányult. A két folyamat: a nemzet szakralizálása és a vallás nacionalizálása Keletközép- és Kelet-Európában, nem már létező nemzetállami keretek között zajlott le, hanem mint pl. a Habsburg Birodalom, az Orosz Birodalom és Poroszország/Németország esetében, a vallás nemzeti hatáskörre irányuló igényének a vallás birodalmi-politikai instrumentalizációjával szemben kellett érvényesülnie. Továbbra is érdemes kutatni ezeket a konferencián különböző példákon megvizsgált összefüggéseket, melyekre nem szabható egyértelmű modell. A résztvevők rákérdeztek a politikai és egyházi elitek által alkotott koncepciók tényleges hatására, a bemutatott vallási töltetű vagy kvázi-vallásosan strukturált nemzeti elképzelések és a nemzetre vonatkozó vallási ideológiák tényleges recepciójára, illetve hétköznapi hatóerejére. Mint azt Haupt bevezető előadása jelezte, ez Nyugat-Európa esetében is követendő irány. Ez alapján nemcsak a folyton követelt, s az esettanulmányokban sokféleképpen meg is valósuló interdiszciplináris eljárásra kellene törekedni, hanem a vizsgált fejlődési folyamatok szélesebb körű regionális összehasonlítására. Különösen az egyháztörténet és a teológia oldaláról nyerhetők további szempontok e komplex, kölcsönösen ható viszonylat elemzéséhez. Tekintettel az egyes szimbólumok használatának, a diskurzusok hosszú életének, valamint, az egyes fejlődéstípusok modernizációelméleti magyarázhatóságának, ill. hasonló

konstellációk fáziseltolódásnak újra és újra felvetett kérdésére, tanulságos lenne e szövegből is visszatekinteni a vallás és nemzet szimbiotikus koraújkori előtörténetére. Annak, hogy a konferencia csak a keresztény felekezetekre korlátozódott, nem koncepcionális okai voltak. Főltöbb érdekese lenne az egyes kelet-európai országok zsidóságának a nemzeti eszmékkel és mozgalmakkal való találkozásának vizsgálata. További ösztönzést hozhat, ha az összehasonlító kitekintés nemcsak Nyugat-Európával lenne lehetséges a nyugat- és kelet-európai fejlődési ösvények ránk hagyományozódott megkülönböztetése nyomán, hanem távolabbi földrajzi térségekre is kiterjedne.

Fordította: Horváth Gergely Krisztián

Juliane Brandt

A Délkelet-Európára vonatkozó németországi oktatás és kutatás helyzete

A Délkelet-Európa Társaság (Südosteuropagesellschaft, SOG) évi gyűlését Regensburgban tartotta meg 2001. február 23–24-én.¹ Az összejeövetel előtt a SOG Tudományos Szaktanácsa szimpóziumot rendezett, de szokásától eltérően nem tudományos, hanem tudománypolitikai témáról: a Délkelet-Európára vonatkozó németországi oktatás és kutatás helyzetéről, valamint perspektíváiról.²

Prof. C. Lienau (Münster), a Szaktanács elnöke, megnyitója után Prof. W. Höpken (Leipzig-Braunschweig) beszélt a történettudományi kutatás helyzetéről. Viszonylag kedvezőnek ítélte meg az egyetemeken folyó kutatások lehetőségeit. Négy egyetemen működnek a témának megfelelő önálló tanszékek (Berlin, München, Leipzig és Bochum, ez utóbbi az oszmán birodalomra koncentrálva), ezen felül a kielői és regensburgi egyetemen a Kelet-Európa Története Tanszékek a délkelet-európai témáknak is helyet biztosítanak. (Az előadást követő vitában kiemelték, hogy az utóbbi években, mióta Prof. St. Troebst a lipcsei GWZO igazgatóhelyettese, az intézet szintén fontos kutatási intézménnyé vált.) Az egyetemeken általában jellemző, hogy a hallgatói létszám az átmeneti csökkenés után újra emelkedik. Az egyetemeken kívül intézményesült Délkelet-Európa-kutatás jelenlegi kilátásai ellenben kevésbé rózsásak.

Az előadó a diszciplína jövőjét illetően négy perspektivikus feladatkört hangsúlyozott. (1) Az első, hogy magának a diszciplínának van szüksége a tárgyára vonatkozó fokozott önreflexióra: mit jelent az, hogy Délkelet-Európa történet, melyek a régió jellegzetességei struktúratörténeti vonatkozásban? Itt H. Sundhaussenre utalt, aki az utóbbi időben kétségbe vonta egy ilyen értelemben vett régió létezését: Sundhaussen szerint csak a szűkebb értelemben vett Balkán rendelkezik közös struktúra- és társadalomtörténeti jellegzetességekkel. (2) Szükséges lenne továbbá, hogy a kutatás tárgyát sokkal inkább az összehasonlító európai történet részeként fogják fel, szemben a szakot uraló regionális történeti hagyománnyal. A Nyugat-Európában művelt összehasonlító történelem, mint pl. a bielefeldi polgárság-projekt is, túlnyomórészt vagy akár teljesen megfelelnek e térségről, igaz, Délkelet-Európában sem dívik az összehasonlító megközelítés. Kivételt legfeljebb a konfliktus- és az etnicitás-kutatás képez. Ehhez az is hozzátartozik, hogy (3) a Délkelet-Európára vonatkozó kutatást erősebben össze kell kapcsolni az általában vett történettudományban folyó módszertani vitákkal és új kérdésfelvetésekkel. A Délkelet-Európa-kutatás általában csak kullog a nagy trendek után, mint ahogy

1 Az 1952-ben alapított Társaság a tagjai által felhalmozott szerteágazó szaktudás segítségével kívánja a délkelet-európai országokkal való párbeszédet elősegíteni, a tudományos, gazdasági és kulturális kapcsolatokat erősíteni és a térséggel kapcsolatos ismereteket terjeszteni. Partnerországai, így tudományos illetékességi köre a szűkebb értelemben vett balkáni országok (Albánia, Bosznia-Hercegovina, Bulgária, Görögország, Horvátország, Makedónia, Szlovénia, Törökország), emellett Moldávia, Románia, Szlovákia, Magyarország és Ciprus.

2 Néhány fontosabb irodalom a 90-es évekből: Oberländer 1990; Roth 1999; Altmann 2000.

az a 70-es években a társadalomtörténethez való viszonyulásban, manapság pedig a kultúratörténet megkésett befogadásában megmutatkozik. Höpken szerint (4) mindezek ellenére a Délkelet-Európa-kutatás nem veszítette el szakmai önállóságát és legitimitációját. Néhány, a tudományt felügyelő és tervező kormányzati és társadalmi szerv, egészen a Wissenschaftsratig bezárólag, jelenleg sajnos feleslegesnek tartja a regionális kutatásokat, mint ahogy ez a berlini Freie Universitätén működő Kelet-Európa Intézet bezárására tett javaslatban is megnyilvánult. Az utóbbi évek délkelet-európai történései azonban sokkal inkább azt mutatják, hogy igenis szükséges a délkelet-európai történelemnek az összeurópai történelem erőterében való vizsgálata, ehhez viszont szaktudáson kívül elengedhetetlenek az annak közvetítésére és rögzítésére szánt intézmények.

Prof. G. Prinzing (Mainz) a németországi Bizánc-kutatás helyzetét ismertette. Az egyetemeken mellett a Berlin-Brandenburgi, Göttingiai és Bajor Tudományos Akadémián folyik ilyen profilú kutatás, általában hosszútávú kutatási vállalkozások keretében. Több egyetemen (Berlin/FU, Bochum, Bonn, Hamburg, Köln, Leipzig, Mainz, München, Münster) eltérő súlypontokkal (történelem, filológia, egyes korszakok, stb.) ugyan, de bizantinisztikát is oktatnak. Emellett több helyen bizánci vonatkozású későantik/korakeresztény régészeti, ill. művelődéstörténeti oktatás is folyik. A referens ennek ellenére veszélyben látja a szak jövőjét, elsősorban az ógörög nyelv gimnáziumi térvesztése miatt. Ezzel egyidőben a szomszédos diszciplínákban (középkori történelem, szlavisztika, romanisztika, orientalisztika) is csökken a bizantinisztika iránti érdeklődés, így több helyen a tanszékek léte is veszélyben forog.

Prof. E. Hösch (München) a Münchenben folyó kutatás helyzetét elemezte. Csak negatívan értékelhető, hogy a szövetségi kormány megszüntette a Südost-Institut jelenkori részlegének folyosított eddigi támogatást. A munkatársak a berlini Stiftung Wissenschaft und Politik-tól (SWP) kaptak állásajánlatot. Ezzel az általuk kiadott „Südosteuropa“ című folyóirat sorsa is bizonytalanná vált. Pozitívumként említhető (1) az Ungarn-Institut fejlődése, ami egy bajor-magyar kormányközi egyezmény révén külön támogatásban is részesül, (2) a bajor kutatási szövetség (Forschungsverbund für Osteuropa-Forschung, FOROST), ami a bayreuthi, eichstätti, regensburgi és müncheni egyetem, valamint több müncheni intézet részvételével működik és már 17 kutatási projektet kezdeményezett. A kutatások főleg a régióban zajló átalakulási folyamatokra irányulnak. (3) A müncheni Staatsbibliothek és több német kutatóintézet közreműködésével jelenleg fejlesztés alatt áll egy, a Délkelet-Európával kapcsolatos kutatásokat megjelenítő és a kommunikációt elősegítő szerver is. (4) A müncheni egyetemen létrejött egy a regionális problémákat interdiszciplináris módon megközelítő szakirány (Schwerpunktstudium), már több mint egy tucatnyi tanszék közreműködésével.

Prof. K. Roth (München) a Délkelet-Európára vonatkozó néprajzi, etnológiai ill. antropológiai oktatás és kutatás helyzetét vázolja először is annak erős fragmentáltságára utalva. Nem-egyetemi intézményekben Freiburgban (Breisgau), Hallében, Oldenburgban és Tübingenben folynak a térséggel foglalkozó kutatások, de Halle kivételével (Max Planck Institut für Sozialanthropologie) ezek valamennyien a németek kultúrájára koncentrálnak. Az eddig felsoroltakon kívül még több egyetemen is képviseltetik magukat az ilyen irányú kutatások (Berlin, Bonn, Frankfurt/Oder, Hamburg; emellett német nyelvterületen a svájci Fribourgnban is), de ezek a projektek általában csak az egyes mun-

katársak ezirányú érdeklődésének köszönhetőek, s nem intézményes keretek között folynak. Ezen kívül Jénában és Münchenben, valamint az ausztriai Grazban létezik egyetemi szintű kutatás és oktatás. Jénában a *Délkelet-európai kulturális tanulmányok* nevű szakirány elvégzése magiszteri fokozatot ad, míg Münchenben a szakirányú referens a Német- és Összehasonlító Néprajzi Tanszék vezetője. Az adott, szélesebb diszciplínán belüli regionális specializáció azonban itt is az egyes kutatók kezdeményezésén múlik, az tehát nem intézményesült, éppen ezért a jövőbeli folytatás is bizonytalan.

Prof. H. Förster (Tübingen) a földrajztudomány helyzetét elemezve szintén megerősítette, hogy a Délkelet-Európára vonatkozó kutatások leginkább az egyes tanszékvezetők vagy kutatók személyes érdeklődéséhez kötődnek. A szerteágazó kutatás súlypontjait a transzformációs, migrációs, és kisebbségkutatás, valamint a határok és határrégiók kutatása képezik. Az egyes országok eltérő súllyal szerepelnek a kutatási tervekben, a kutatás intenzitását és volumenét gyakran az adott országgal fennálló együttműködési kapcsolatok is befolyásolják.

Prof. H.-J. Axt (Duisburg) szerint a Délkelet-Európára vonatkozó politológiában is meg kell különböztetni az egyetemi programokat és a kutatási intézeteket, ill. az ezekkel együttjáró lehetőségeket. Az egyetemeken a délkelet-európai problémák némely esetben az általános politológiai oktatásba integrálódnak, máskor a régió a nemzetközi-politika tanszékek szemszögéből mint a szemléltetésre alkalmas példa szerepel (pl. neoinstitutionalizmus). A kutatóintézetek közül az alkalmazott kutatást űző, tanácsadó jellegű intézetek közül régóta a térséggel foglalkozik pl. a Centrum für Angewandte Politikforschung (CAP) München, a SWP Berlin, a Südost-Institut München jelenkori részlege és a Bundesinstitut für Ostwissenschaftliche und Internationale Studien (utóbbiak most már a berlini SWP keretében). A konfliktus- és biztonságpolitikai kutatóintézetek figyelmével szemben csak a politikai feszültségek fokozódásával és eszkalációjával fordult a térség felé. Ebből fakadóan tanulmányaik látószöge gyakran meglehetősen szűk horizontú és az sem várható, hogy ezen intézetek vonzódása a problematika iránt tartós marad. Általános probléma ugyanakkor, hogy a különféle kutatások eredményei csak nehezen és ritkán találnak utat az egyetemi oktatók felé. A referens megoldásként area-studies mintájú szakirányok kialakítását javasolja, amelyek a kutatások felé is megjeleníthetnék igényeiket.

Prof. B. Schönfelder (Freiburg/Sa.) azt a tényt konstataálta, hogy Délkelet-Európa a közgazdaságtan számára alig létezik. A sok száz egyetemi tanár közül csak néhányan foglalkoznak e régióval (is). Jelen helyzet szerinte három okra vezethető vissza: (1) az egyes országok/régiók gazdasági sikerei a szakot pillanatnyilag jobban érdeklik, mint a kudarcok. Így például a Szingapúrról szóló szakirodalom ma már nem áttekinthető, szemben a Délkelet-Európáról szólóval. (2) A diszciplína az elmúlt években erősen matematizálódott, a szakmai és akadémiai siker fontos előfeltételévé lépett elő a matematikai módszerekben való jártasság, ami ellentétben áll a regionális témákról szóló, ráadásul többnyire túlságosan kevésnek ítélt számadaton alapuló kvalitatív tanulmányok írásával. (3) Elrettentő hatású továbbá, a komolyabb Délkelet-Európa-kutatáshoz nélkülözhetetlen alapos nyelvismeret, aminek elsajátítására a modern matematikai módszerek tanulása mellett nem sok idő marad. Más a helyzet a Kelet-Európára irányuló közgazdasági kutatásokkal: orosz, lengyel és cseh (nyelv)ismerettel bármely közgazdász

könnyedén el tud helyezkedni. Mindez azt eredményezi, hogy egy sor kiváló doktori disszertáció születik, szerzőik viszont ezután nem a tudományban folytatják pályájukat. Ennek folytán néha már maguk a kutatások is nehézségekbe ütköznek: ha sikerül is támogatást nyerni egy-egy Délkelet-Európára vonatkozó projektre, ezek a megfelelően kvalifikált munkatársak hiányában nem kivitelezhetőek.

Prof. D. Pfaff (München) a jogi oktatásra és kutatásra nehezedő problémákat hasonlóan látta, mint Schönfelder. A berlini FU és a Max Planck Intézet vonatkozó publikációi, elsősorban a fordításban megjelenő törvénygyűjtemények (FU), az „Ostrecht“ című folyóirat és más, gyakorlati alkalmazású kiadványok kedvező visszhangra lelnek a jogászoknál. A hallgatói érdeklődés azonban folyamatosan csökken, mára már alig regisztrálható. Valamivel intenzívebb érdeklődést tanúsítanak a doktoranduszok, akik közgazdász társaikhoz hasonlóan a megírt disszertációval és a megfelelő nyelvismerettel túlságosan is piacképesek ahhoz, hogy a tudományos pályát választanák. A müncheni tanszék léte a jelenlegi tanár nyugdíjazása után bizonytalan. Az egyetem meg van győződve arról, hogy az EU normák kiterjesztésével a regionális tanulmányok feleslegessé válnak, ezért az eddigi személyzeti költségeket inkább dologi kiadásokra szeretné felhasználni, egyebek mellett egy virtuális campus és a távoli jövőben a „Munich Center for Intellectual Property“ kiépítésére. Az utóbbinak később délkelet-európai vonatkozása is lehetne.

Prof. A. Sterbling (Görlitz) a Délkelet-Európával foglalkozó szociológiáról még kritikusabb képet festett. Míg a rendszerváltás előtt az empirikus kutatás csak elvben volt lehetséges, most kivitelezhetőségének ellenére a német szociológia nem vállalt szerepet a rendszerváltáshoz és az átalakulási folyamatokhoz kapcsolódó szociológiailag érdekes és fontos fejlődési trendek vizsgálatában. A 400–450 tanszék közül csak pár helyen foglalkoznak Délkelet-Európával, a vonatkozó publikációk száma alacsony. A térséget felölelő állandó és szisztematikus oktatás is hiányzik. A referens ezt tudománypolitikailag is problematikusnak tartotta, mivel így a társadalmi változás politikai, gazdasági és kulturális aspektusainak kutatása alapjaiban rendül meg.

Ezek után Prof. H. Schaller (Marburg), Prof. W. Dahmen (Jena), Prof. R. Windisch (Rostock) és Prof. G. Schubert (Jena) a Délkelet-Európára vonatkozó nyelvészeti kutatás, a román filológia, ill. az interdiszciplináris együttműködés helyzetét ismertette. Schaller egyebek mellett az egyes nyelvészeti aldiszciplínák eltérő szempontjaira és érdeklődési körére utalt. A balkanológia szaknak a berlini FU-n történt 1995-ös megszüntetése nagy visszaesést jelentett, azóta csak Jenában, Lipcsében és Marburgban működnek ilyen profilú tanszékek. A román filológia, ahogy Dahmen és Windisch jellemezték a helyzetét, - a szak megerősítésére tett jelentős német erőfeszítések ellenére - nemcsak a tudományos életnek, de még a romanisztikának is a peremére szorult. A nyelvi és szakirányú órákat kis óraszámokban tanítják, ami nem elegendő a megfelelő tudományos színvonalon álló utánpótlás biztosítására. A romanisztika, nem utolsósorban a hallgatók elhelyezkedési lehetőségei miatt, a francia, olasz és spanyol filológiára összpontosít. Schubert véleménye szerint a délkelet-európai régiót hitelesen csak interdiszciplináris együttműködésben és megközelítéssel lehet kutatni, ami az oktatásban is érezteti hatását. Ennek megfelelően több egyetemen az elmúlt években komplex megközelítéssel dolgozó szakirányok is alakultak: Lipcsében egy kelet- és délkelet-európai egyetemi dip-

lomát adó mellékszak, Jenában egy Délkelet-Európa Tanulmányok néven futó szak, Münchenben az Összehasonlító Gazdaságkutató Tanszéken a „Délkelet-Európa“ oktatási központ. Prof. R. Lauer kiegészítésképpen még a Göttingeni Tudományos Akadémia Délkelet-Európa Bizottságának munkájára hívta fel a figyelmet. A 90-es években az általuk rendezett konferenciák eredményeként több könyvet is kiadtak és előkészítettek például az udvari, a városi és a népi kultúráról. Prof. G. Majer (München) az oszmanisztika problematikus helyzetéről szólt. A Törökországra irányuló kutatás kiépülése és a török nyelv egyetemi szintű oktatása miatt a történeti kutatás alig kap támogatást, így a jövőben kénytelen lesz az egyetemek és kutatóintézetek mellett, túlnyomórészt alapítványi alapon működni.

Összefoglalásképp megállapítható, hogy a németországi Délkelet-Európa oktatásban és kutatásban két ellentétes tendencia figyelhető meg: míg az elmúlt években néhány helyen, részben az egykori keletnémet felsőoktatási intézmények és kutatóintézetek 1989 utáni átalakításának köszönhetően, sikerült új, interdiszciplináris szakirányokat indítani, addig másutt a hasonló intézmények (például FU-Berlin) kénytelenek nélkülözni a kultúrpolitika támogatását, sőt, akár létüket is megkérdőjelezzik. Az ezirányú kutatási és oktatási kínálat – eltekintve a történelem szaktól – gyakran más, tágan értelmezett diszciplináris keretben, intézményesülés nélkül, az egyes tanárok személyes kezdeményezése alapján folyik. A jelenlegi költségvetési szigorítások közepette, és – miként az a vitában elhangzott – megfelelő lobby híján, a politika számára nehéz megindokolni a kevés hallgatóval bíró ún. kis szakok, ill. a regionális kutatóintézetek létjogosultságát; a szakmai kontinuitás biztosításának szükségessége nehezen talál megértésre. Többen hangsúlyozták, noha a kutatások jövőbeni perspektíváját az európai összehasonlító kutatások (történeti, politológiai, etnológiai stb.) és interdiszciplináris projektek nyújtják, ezek mellett mintegy azok előfeltételeként továbbra is szükség van a szisztematikus alapokat nemcsak módszertani tekintetben biztosító, de a térség struktúra-, politika-, kultúrtörténeti hagyományait kutató és az így felhalmozott szaktudást folyamatosan megőrző kutatási, ill. oktatási intézményekre.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Altmann, Franz-Lothar 2000: *Wirtschaftswissenschaften und Osteuropaforschung*. In: Kreuzberger, Stefan et al (Hrsg.) *Wohin steuert die Osteuropaforschung?* Köln
- Oberländer, Erwin (Hrsg.) 1990: *Geschichte Osteuropas. Zur Entwicklung einer historischen Disziplin in Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Stuttgart
- Roth, Harald (Hrsg.) 1999: *Studienbuch östliches Europa. I. Geschichte Ostmittel- und Südosteuropas*. Köln-Weimar-Wien